

tığa yer verilmemektedir. Mantık bölümü olan eserlerde ise mantıktan sonra, varlık araştırmasına bir giriş olarak değerlendirilebilecek umûr-ı âmme başlığı bulunmaktadır. Bu başlıkta varlığın bölünebileceği en temel kavramlar, yine var olmaları bakımından incelenmektedir. Râzî, klasik anlamda İbn Sînâ'yı takip eden bir düşünür değildir. Bu sebeple Râzî kendi modelini uyguladığı eserlerinde metafiziği "ilm-i ilâhî" olarak adlandırmadığı gibi ona göre metafizik, konusu var olması bakımından varlığı inceleyen bir ilim de değildir. Râzî, ilm-i ilâhî kavramını daha çok klasik dönemde *usûlûcya* denilen teoloji karşılığında kullanmıştır. Bu çalışmada da Râzî'nin teolojiye dair görüşleri metafiziğin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde de Râzî'ye göre Tanrı'nın varlığının ispatı, sıfatlarının incelenmesinden sonra bir anlamda âlemlerle münasebeti demek olan fiilleri üzerinde durulmaktadır. Râzî'nin mantık/nazar, umûr-ı âmme, cevher, araz şeklindeki tasnifi kelâmın amaçlarına uygun olarak yeniden üretilmiş ve bu perspektif özellikle sonraki kelâm geleneğinin ana çerçevesini oluşturmuştur.

Özellikle Râzî gibi bir düşünürün felsefesinin nerdeyse bütününcü incelemek, bu çalışma özelinde, meselelerin hakkıyla temellendirilememesi, bazen de yüzeysel olarak geçilmesi gibi menfi bir duruma yol açmaktadır. Çok sayıda eseri olan ve bu eserlerinde farklı yöntem ve tasnifler deneyen Râzî'nin felsefesi üzerinde çalışmanın zorluklarına rağmen Eşref Altaş'ın eseri, alanda önemli bir boşluğu doldurması ve bir kaynak eser hüviyetini haiz olmasının yanında, daha sonra yapılacak çalışmalara da gerek içerik ve gerekse yöntem olarak önemli bir malzeme sunmaktadır.

İbrahim Kalın

Knowledge in Later Islamic Philosophy: Mulla Sadra on Existence, Intellect, and Intuition

Oxford University Press, New York 2010, 315 s.

Sümeyye PARILDAR

Doktora öğrencisi, Exeter Üniversitesi (İngiltere)

İbrahim Kalın'ın, Seyyid Hüseyin Nasr'ın danışmanlığında George Washington Üniversitesi'nde tamamladığı doktora çalışmasına dayanan bu kitap, titiz araştırmasıyla sadece Molla Sadrâ çalışmalarına değil, Molla Sadrâ öncesi felsefe geleneği ile ilgili ortaya koyduğu çer-

çeve sayesinde genel olarak İslam felsefesi ve epistemolojisi literatürü açısından da önemli bir katkı sağlamaktadır. Üç bölümden oluşan kitapta Kalın, ilk olarak Sadrâ öncesi felsefe tarihinde akıl ile akledilenin birliği meselesinin (*ittihâd*) izini sürmekte, diğer iki bölümde de Sadrâ'nın bu konudaki yaklaşımının kökeninde yatan bilgi teorisine ve ortaya koyduğu senteze yoğunlaşmaktadır.

İlk bölümde Kalın, Molla Sadrâ'nın akıl ve akledilenin birliği konusundaki teorisini etkileyen Antik ve İslamî dönem filozoflarının görüşlerini tartışmaktadır. Bu çerçevede Eflatun, Aristoteles, Afrodisiaslı İskender, Plotinus, Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve Sühreverdî'nin düşünceleri incelenirken, İbn Rüşd gibi Molla Sadrâ'nın atıfta bulunmadığı isimlere kısaca yer verildiği, İhvân-ı Safâ gibi tartışma açısından önemli isimlerin bir kısmının dikkate alınmadığı dikkat çekmektedir. Kalın, ele aldığı filozofları üç açıdan incelemektedir: (1) Bilgi teorisi, akledirler konusundaki görüşleri; (2) tartışmanın tarihi açısından hangi filozofun nasıl bir önemi hâiz olduğu ve (3) Molla Sadrâ'nın geliştirdiği teori açısından bu filozofların Sadrâ'ya olan etkisi.

Molla Sadrâ hakkında geniş bir ikincil literatür bulunduğu ve dolayısıyla filozofu anlama noktasında farklı yaklaşımların mevcudiyeti dikkate alındığında Molla Sadrâ'nın fikirlerine dair birinci bölümdeki tarihî seyirde tercih edilen seçicilik, yazarın ne tür bir Sadrâ okumasını benimsediğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Felsefe tarihinde etkili olmuş pek çok filozof gibi Molla Sadrâ'nın metinlerinin de nasıl okunması gerektiği ile ilgili özellikle modern dönemde ortaya çıkan farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Modern dönemde bu yaklaşımların sayısının artması, "Artık cârî olmayan kavramlarla yazılmış felsefî bir metin nasıl okunmalı?" sorusu ile de yakın irtibatlı görünmektedir. Molla Sadrâ, kendisi ile ilgili Batı'daki ilk çalışmaları ortaya koyan Gobineau ve Horten'den itibaren, kimi zaman mistik okumaların (Henry Corbin örneğinde olduğu gibi), kimi zaman (fenomenolojik gelenek, Platonist gelenek ve analitik gelenek gibi) diğer felsefî geleneklerle irtibatlandırılarak Sadrâ'yı inceleme konusu yapan karşılaştırmalı çalışmaların, kimi zaman da İbn Sînâcı anlamda Yeni-Eflatuncu geleneğin bir devamı olarak okumanın nesnesi kılınmıştır (bkz.>c S. Rizvi, *Mulla Sadra and Metaphysics: Modulation of Being*, Routledge, London 2009, s. 3-14).

İbrahim Kalın'ın eserinde ele aldığı filozoflar, zikredilen sınıflandırmaya tam olarak uymamakla beraber Molla Sadrâ'nın Meşşâî arka planından ziyade Yeni-Eflatuncu okumalarının merkeze alındığı izlenimi veriyor. Bu durumda Molla Sadrâ, *Esûlücyâ'* nın Muallim-i Evvel'e aidiyetini sorgulama ihtiyacı hissetmeyecek kadar rahat bir bi-

çimde Aristo'nun metinlerini Eflatuncu tarzda yorumlamaya meyilli bir Yeni-Eflatuncu görünümü arz ediyor.

Molla Sadrâ'nın kendisinden önceki bilgi birikimine dair kapsayıcı, sentezleyici ve kendine has bir biçimde mevcut kavramları yeniden yorumlamasında bilgi teorisi bir istisna teşkil etmemektedir. Aristo'yu andırıcısına, Molla Sadrâ da kendi kaynaklarına eserlerinde zaman zaman yer vermiştir (s. 3). Bu çerçevede Sadrâ, Aristo, Afrodisiash İskender, Porfiryus, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi isimleri zikretmektedir. Tartışma ile ilgili kısımlarda ismi zikredilmese de, ideler âlemi görüşü ve bilgi teorisi ile Eflatun da dolaylı kaynaklar arasında sayılmak durumdadır. Özellikle ideler âlemi düşüncesini ortaya atması, akıl ve özlere arasında (*nous* ve *ousia*) bir irtibat-benzerlik (*homoios*) öngörmesi, duyulurlar ve akledilirler arasında keskin bir ayırım yapması (*aistheton* ve *noeton*) ve felsefeyi "manevî bir tecrübe" olarak tanımlaması ile Eflatun, Sadrâ'nın genel olarak felsefesinde, özel olarak bilgi teorisinde önemli oranda etkili olmuştur. Sadreddin Konevî ise bu çizelgede İbn Arabî geleneğini aktarıcı rolü oynaması açısından yer almaktadır.

Kalın, Aristo'yu, *ittihâd* teorisinin tamamlanmış formülasyonunu ilk defa aktaran filozof olarak ele almaktadır (*De Anima* 429-30 bölümlerine atıfla bkz. s. 1). Aristo'nun hilomorfik ontolojisinin epistemolojik bir sonucu da insanın ancak formları bilmesidir. Aristo, bilgiyi faal aklın aracılığı ile tanımlamaktadır. Aristo felsefesinin aktarımında ve yorumlanmasında en etkili isimlerden birisi olan Afrodisiash İskender'e gelince; onunla birlikte Aristocu geleneğin yerleşik problemleri arasında faal ve faal olmayan akıllar, insanî akıl ile faal aklın birleşmesi (*ittihâd*), akılların bütününden oluşan ilahî akıl ve son olarak faal akıl ile Tanrı'nın özdeşliği gibi sorunların yer edindiği görülmektedir (s. 18). *Esûlûcyâ*'sı ile bu tarih içinde önemli bir yere sahip olan Plotinus, Molla Sadrâ'nın "basitlik" ilkesini benimsemesinde etkili olmuş; yalnızca bilgi teorisinde değil, Sadrâ'nın varlık anlayışında da bu ilke önemli bir yer teşkil etmiştir. Basitlik ve *teşhik* ilkesi sayesinde varlık, birliğin ve çokluğun eşzamanlı ilkesi olarak ifade edilebilmektedir.

Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın başlıca simaları arasında yer aldığı Meşşâî geleneğe ise faal aklın bilgi sürecindeki aracılığı ve bilginin ancak formların bilgisi sayesinde mümkün olduğu düşüncesi tevârüs edilmiştir. *İttihâd* teorisinden, İbn Sînâ tarafından *ittihâd* yerine *ittisâl* kavramına dayalı bir açıklama ortaya atılması önemlidir. İbn Sînâ, *ittihâd*'ın kabul edilmesi halinde nefsin birden fazla form ile özdeş olmasının sözkonusu olacağını, bunun ise imkânsızlıklara yol açacağını ileri sürerek karşı çıkmıştır. Sadrâ bu itiraza *teşhik* ilkesini öne sürerek cevap vermeye çalışır. İbn Rüşd de benzeri bir itirazı,

bu defa nedensellik üzerine kurulu bir delil ile reddeder: Faal akılla mükemmel bir şekilde *ittihâd* imkânsızdır, zira faal akıl maddî aklın nedenidir.

Molla Sadrâ'nın önde gelen felsefî kaynakları arasında yer alan Sühreverdi, özellikle huzurî bilgi teorisi ile Sadrâ'nın bilgi teorisini etkilemiştir. Diğer taraftan Sühreverdi, *ittihâda* dayalı bilgi tanımlamasını reddetmektedir. İslam felsefesindeki kaynakları açısından Molla Sadrâ *ittihâd* delilini savunarak hem Meşşâî gelenekte hem de İşrâkî gelenekteki seleflerinin itiraz ve meydan okumalarına cevap ve teorilerine alternatif üretmek durumunda kalmıştır. Ayrıca şaşırtıcı biçimde bir taraftan İşrâkî huzurî bilgi alayı ile (Sühreverdi'nin reddettiği) *ittihâd* teorisini birleştirmeyi tercih etmiştir.

Kitabın sonraki iki bölümü yukarıda aktarılan süreklilik ve ayrışma noktaları üzerinden Molla Sadrâ'nın ürettiği teoriye, yer yer diğer bilgi teorileri ile mukayeselere yer vererek odaklanmaktadır. Molla Sadrâ'nın epistemolojisi ve epistemolojisinin merkezinde yer alan *ittihâd* teorisinin anlaşılabilmesi için Sadrâ'nın varlık teorisinin de incelenmesi gerekmektedir. Bu onun, felsefesinin bütün farklı dallarındaki teoriler arasında irtibatlar bulunan sistem sahibi bir filozof olmasının yanında; varlık ve bilgiyi özdeşleştirmesi ve bilgiyi bir varlık-modu olarak kabul etmesi ile de irtibatlıdır. Söz konusu özelliklerinden dolayı Kalın, Sadrâ'nın epistemolojisine yoğunlaştığı bölümlerde filozofun varlık görüşü ile ilgili ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmak durumunda kalmıştır. Sadrâ'nın felsefesinde varlık, kendisinden daha kapsayıcı bir hakikat bulunmayan, bütün gerçekliklerin kaynağı konumundadır. Bu sebeple varlık tanımlanamaz, zihnin sınırlı kategorileri ile incelenemez. Aynı şekilde bilgi de bir varlık-modu olması sebebiyle temsili, soyutlamaya dayalı bir biçimde tanımlanamaz. İnsanı nefis, kaynağı itibarıyla maddî iken cevherî hareket aracılığı ile derece derece formları algılayabilir konuma yükselmektedir. Sadrâ'nın kozmolojisi, varlık ve nefis anlayışında yalnız insan değil, bütün bir âlem cevherî hareket içerisinde; sadece insan değil, bütünü ile varlıklar zinciri varlığın ve bilincin farklı düzeylerini tezâhür ettiren biçimde sunulmaktadır.

Kitabın son bölümünde ise mistik bilginin imkânı, bilinç ve varlık irtibatı, subjektivite gibi zor konular Sadrâ'nın atomik olmayan bilinç anlayışı, huzurî bilgi teorisi ve *ittihâd* teorisinin felsefî sonuçları ile irtibatlandırılarak incelenmektedir.

Kitap, zengin tarihsel ve teorik irtibatlar kurmasının yanında, henüz temel metinlerinin tercümelerine sahip olmadığımız filozofun varlık ve bilgi teorisi ile ilgili metinlerinden uzun çeviri-alıntılara yer verme-

si ile de ayrı bir değer kazanmaktadır. Yazarın, klasik felsefi terimleri mümkün olduğunca modern felsefede câri kavramlarla ifade etmeye çalışması, sonuç olarak klasik felsefenin kendine has terminolojisine aşına olmayan okuyucu için de okunur bir metin ortaya çıkarmıştır. Benzer biçimde modern felsefenin tartışma konuları ve önde gelen filozoflarına da genellikle kısa atıflarla yer verildiği görülmektedir. Bu çalışmanın gelecekteki araştırmalara olumlu pek çok yansımından biri, belki de, bu oldukça kısa atıflar ve mukayeselerin ayrıntılandırılması ve tartışılmaya açılması olacaktır.

Seyyid Haşim Agacery

Mukaddimeî ber Munâsebât-ı Dîn ve Devlet der İnan-ı Asr-ı Safevî

İntişarat-ı Tarh-e No, Tahran 2010, 664 s.

Muammer İSKENDEROĞLU

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din-devlet ilişkisi düşünce tarihinin her döneminin en önemli tartışma konularından biri olmuştur. İslam düşüncesinde bu tartışmanın günümüzde de canlılığından hiç bir şey kaybetmediği söylenebilir. Bu bağlamda bir taraftan günümüzde din ile devlet arasında nasıl bir ilişki olması gerektiği sorusuna cevap arayan çalışmalar yayımlanırken, diğer taraftan da tarihin değişik dönemlerinde İslam dünyasında kurulmuş devletler ile din arasındaki ilişkileri inceleyip değerlendiren çalışılmalar yayımlanmaktadır. Bu tür çalışmalardan biri olan *Mukaddimeî ber Munâsebât-ı Dîn ve Devlet der İnan-ı Asr-ı Safevî* adlı eser, Safevîlerde din-devlet ilişkisini incelemekle beraber, günümüz İran'ında din-devlet ilişkisini anlamak açısından da önem arz etmektedir.

Agacery'nin de eserinin girişinde belirttiği gibi, Safevîler İran tarihinde gelip geçen hanedanlardan herhangi biri değildir. Safevî Devleti'nin kurulması İran'da etkileri günümüze dek süren önemli değişikliklerin başladığı bir dönüm noktasıdır. Sâsânîler'in tarih sahnesinden silinmesinden dokuz asır sonra İran topraklarında Safevîler ile birlikte Şîîlik ideolojisi temelinde dâhilî birlik tekrar kurulmuş, toplumun Şîîleştirilmesiyle devlet ile toplum arasındaki uyum sağlanmış, tek ülke, tek devlet ve tek toplum ideali gerçekleşmiştir. Bu ideal Safevîler'in tarih